

Azərbaycan-özbək folklorunda ortaq janrlar

Azad Nəbiyev

AMEA-nın müxbir üzvü

Xülasə. Azərbaycan folklorşünaslığının aktual problemlərdən biri də türk xalqlarının folklor janr sisteminin, onların qarşılıqlı təsir və əlaqə formalarının tədqiq olunmasıdır. Türk xalqları, o cümlədən Azərbaycan və özbək xalqları zəngin folklor ənənələrinə malikdir. Bu xalqların şifahi ədəbiyyatında bir çox oxşar, müştərək sujet, motiv və obrazlar diqqəti cəlb edir. Təqdim olunmuş məqalədə hər iki xalqın folklorunda mövcud olan müxtəlif janrlar, onların qarşılıqlı əlaqəsi araşdırmaya cəlb olunmuşdur. Həmçinin Azərbaycan-özbək xalqlarının şifahi yaradıcılığında əlaqə, yaxud süjet oxşarlığının səbəbi bu xalqların tarixi birliyi, mədəni-ictimai əlaqələri kontekstində sərh olunmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycan və özbək xalqları, folklor, janr sistemi, qarşılıqlı əlaqə, müqayisəli tədqiqat, yaradıcılıq prosesi, tarixi birlik

Common genres in the Azerbaijani-Uzbek folklore

Azad Nəbiyev

Corresponding member of ANAS

Abstract. One of the actual problems of Azerbaijani folklore is the study of the genre system of the Turkic nations, their interactions and forms of communication. Turkic nations, as well as Azerbaijani and Uzbek, have rich folklore traditions. Many similar, common subjects, motifs and images attract attention in the oral literature of these peoples. Relationship of different genres in the folklore of both nations were investigated in this article. The connection in the oral literature of the Azerbaijani-Uzbek nations, or the reason for the similarity of the plot, was also explained in the context of the historical unity, cultural and social ties of these nations.

Keywords: Azerbaijani and Uzbek peoples, folklore, genre system, interaction, comparative research, creative process, historical unity

Giriş / Introduction

Azərbaycan-özbək folklorunda diqqəti cəlb edən maraqlı problemlərdən biri də janrlar sistemi, onların qarşılıqlı təsir və əlaqə formalarıdır. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan və özbək folklorunda mövcud janrlar forma və məzmun cəhətdən olduğu kimi, ifadə tərzini, bədii ümumiləşdirmə, estetik məzmun və fəlsəfi mahiyyəti etibarını ilə də tamamilə oxşardır. Qarşılıqlı əlaqə təkcə bu iki qardaş xalqın folklorundakı janrlar və janrlar sistemində yox, hər bir xalqın şifahi söz sənətinin inkişafında özünəməxsus mərhələylə səciyyələnən ayrı-ayrı janrlar arasında da özünü aydın göstərir. Məsələn, özbək kuşikləri ilə mövcud-mərasim nəğmələri, atalar sözü və məsəllər, tapmacalar, nağıl və dastanlar arasında müəyyən qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Janrlar arasındakı əlaqəni mövcud çərçivədə qəbul etmək olmaz. Hər bir xalqın milli folklorunun əsasını təşkil edən janrların özünəməxsus xüsusiyyətlərini öyrənmədən, həmin xalqın şifahi sənəti haqqında ümumi nəticələrə gəlmək, folkloru düzgün təsnif etmək olmaz. Müqayisəli tədqiqat hər xalqın folklorundakı janrların bir-birinə əlaqə və təsirini

öyrənməklə yanaşı, onları digər xalqın folklorundakı eyni, yaxud oxşar janrla əlaqəsini öyrənməklə onun ictimai-tarixi zəminini də araşdırmağa imkan verir.

Əsas hissə / Main part

Milli folklorların tədqiqində janrlar sisteminin öyrənilməsi folklorşünaslığın diqqət mərkəzində olan vacib problemlərdəndir. Rus folklorunun ən görkəmli tədqiqatçıları folklorun təsnifi, janrlar, onların əlaqə və təsir məsələlərinin tədqiqi ilə ardıcıl məşğul olurlar.

Xalq ədəbiyyatının janrları və onların təsnifi ilə əlaqədar müxtəlif nəzəriyyə və mülahizələr olmasına baxmayaraq, “folklorşünaslar şifahi xalq ədəbiyyatı janrlarının təsnifinə dair məqbul konkret elmi münasibət müəyyən edə bilməmişlər. Qeyd etmək lazımdır ki, belə bir təsnifat yaratmaq asan deyil. İndiyədək bir çox təsnifat təklif edilmişdir”.

Rus və slavyan xalqlarının folklorunda janrlar sistemi onların qarşılıqlı əlaqə və təsiri barədə çox yazılsa da, Azərbaycan-özbək folklorundakı janrlar sistemi müqayisəli şəkildə hələ araşdırılmamışdır.

Azərbaycan və özbək folklorunun növlərə və janrlara bölünməsində qəti fikir yoxdur. Məsələn, ayrı-ayrı tədqiqatlar Azərbaycan-özbək nağıllarını müxtəlif şəkildə təsnif edir. Onları dəqiq təsnif etməkdə hələ müəyyən çətinliklə qarşılaşırlar. Hər iki xalqın dastanlarının təsnifində də eyni hal nəzərə çarpır.

Azərbaycan-özbək folklorunun, yuxarıda gördüyümüz kimi, eyni formalaşma prosesi keçdiyini nəzərə alsaq, onların təsnifində ciddi fərqlər görmərik.

İnqilabın qələbəsindən sonra tədqiqinə başlanan Azərbaycan-özbək folklor haqqında ümumilikdə bir sıra sambalı tədqiqatların aparılmasına, hər iki xalqın milli folkloru haqqında qiymətli tədqiqat işlərinin yazılmasına baxmayaraq indiyədək təsnifat məsələsi əsas tədqiqat mərkəzi olmamış, müqayisəli tədqiqat isə demək olar ki, aparılmamışdır. Odur ki, Azərbaycan-özbək folklorunun müqayisəsi əsasında belə bir fikrə gəlmək olur ki, hər iki xalqın folklor əsərlərini növlər və janrlar üzrə təsnif etmək daha məqsədəuyğundur.

Növ dedikdə həyatı əks etdirmə forması – lirik, epik, dramatik, (janr dedikdə isə bədii forma tipi – bayatı, kuşik, nağıl, atalar sözü və s.) nəzərdə tutulmalıdır.

Dünya xalqlarının şifahi sənətini növlər və janrlar üzrə tədqiq edənlər bəzən janr müxtəlifliyini də əsas götürür, heyvanlar haqqında olan nağılla sehrli nağıl arasındakı fərqi janr müxtəlifliyi kimi izah edirlər. Lakin heyvanlar haqqındakı nağılla sehrli, yaxud məişət nağılı arasında janr müxtəlifliyi cəhətdən yox, insanı həyatı dərk etməsi baxımından və janrın spesifik inkişafı ilə bağlı müxtəliflik özünü daha çox göstərir, hər bir janr yarandıqdan sonra, onun həyatı əks etdirmə cəhətdən məhdudiyəti uzun zaman davam edə bilməzdi. İnsanın ümumi inkişafı da onun bədii yaradıcılığında öz inkişafını tapmalı idi. Totemizm yaradıcılıq mərhələsində meydana çıxan “Göyçək Fatma” (özbəklərdə “Çoban qızı”) nağılı əsətiri təsəvvür yarandıqdan sonra təbii ki, öz əvvəlki formasında yarana bilməzdi. Hər dövrün öz yaradıcılıq nümunələri olmalı idi ki, sehrli nağıllar nağıl janrlarının yeni şəraitdə inkişafı ilə əlaqədar meydana çıxdı. Ona görə də Azərbaycan və özbək folklor nümunələri növlərə və janrlara ayrılmaqla yanaşı, hər janr mövzu-tematik cəhətdən də müəyyən qruplara bölünür.

“Azərbaycan-özbək folklorunun tədqiqində janrlar arasındakı iki başlıca cəhəti qeyd etmək lazımdır. Bu da hər iki xalqın şifahi söz sənətinin iki nitq forması – şeir və nəsrədən ibarət olmasıdır. Azərbaycan-özbək folklor nümunələrində bu iki forma paralel yaşamaqla yanaşı, bəzən növbələşir, bir-birini tamamlayır. Odur ki, folklorun epik növünə hər iki xalqda, yanılmaclar, rəvayətlər, əfsanələr, atalar sözü və məsəllər, lətifələr, nağıl və dastanlar daxil edilməkdədir” [1, s.28-47].

Lirik növə isə ancaq şeirlə deyilmiş folklor nümunələri - əmək nəğmələri, kuşik, layla, bayatılar, qoşmalar, baxşı sözləri və s. daxildir. Şeirlə deyilmiş bütün nümunələr isə musiqi ilə bağlı olub ozan-aşiq, baxşı tərəfindən ifa olunur.

Hər iki xalqın folklorunda dramatik növə də təsadüf olunur. Burada o, sinkretik sənət kimi daha çox nəzərə çarpır. Zorxanalar, meydan tamaşaları, xalq oyun və dramları dramatik növə daxildir.

Azərbaycan-özbək folklorunda janrların təsnifi, onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqə və təsir müxtəlif və çoxcəhətlidir.

Janrlar folklor çox müxtəlif cəhətdən əks etdirmək etibarilə geniş olduğu kimi, özünəməxsus fərdi cəhəti ilə seçilir. Hər bir janr arasında daxili əlaqə və vəhdət özünü göstərir.

Janrlar arasında bir sıra əlaqələr mövcuddur. Bunlar içərisindəki ən başlıcası kinetik əlaqədir. Məlum olduğu kimi, kiçik janrlardan böyük janrların yarandığı kimi, böyük janrlardan da kiçik janrlar törəmişdir. Məsələn, rəvayət, nağıl, atalar sözü, məsəl və s. yaranmışdır. F.İ. Buslayev, A.A. Potembiya, P.V. Vladimirov və başqaları bu əlaqəni başlıca hesab etmiş və göstərmişlər ki, hər şeydən əvvəl kiçik janrlar, onlardan isə böyük janrlar yaranmışdır. Lakin bu məsələ hələ öyrənilməmişdir (təbiidir ki, onu həll etmək vacibdir).

Azərbaycan-özbək folklorunda da yeni janrın yaranmasında kiçik janrlar əsas rol oynadığı kimi, yeni yaranan janrlar bəzən köhnə janrın özünə də təsir göstərmişdir. Bu təsirin aşağıdakı cəhətlərini qeyd etmək olar:

- a) Bütün janrlar kiçik janrlardan törəmiş, lirik növün nəğmə janrı daha əvvəl meydana çıxmışdır;
- b) Yeni janr yarandıqdan sonra əvvəlki janrla paralel yaşamışdır;
- c) Yeni janr qarşılıqlı əlaqədar olduğu janrdan ayrı, müstəqil janr kimi formalaşır, əvvəlkindən folklore yaradıcılığında daha fəal iştirak edir;
- d) Yeni janr əvvəlkinə ya tamam məhv edir, ya o janrın özünü dəyişir, ya da onunla paralel yaşayır.

Janrların qarşılıqlı əlaqə və təsiri mürəkkəb tarixi, ictimai-siyasi şəraitlə sıx bağlı olub daimi inkişafda olan, xalqın həyat şəraiti ilə şərtlənən yaradıcılıq prosesidir.

Bu yaradıcılıq prosesi bir xalqın şifahi söz sənətində məhdud şəkildə qalmadığı kimi, tarixən eyni etnik şəraitə malik, yaxud ərazi baxımından nisbətən yaxın olan xalqların şifahi söz sənətini dəhətə edir.

Azərbaycan və özbək folklorundakı janrlar bu cəhətdən iki xüsusiyyəti ilə əlamətdardır:

Birinci – Müəyyən tarixi, ictimai-siyasi idarə üslubu zamanı yaranan qədim janrlar eyni etnik qrupa daxil xalqların yaradıcılıq prosesi idisə, xalqların sonrakı inkişafı bu yaradıcılıq prosesini bir növ fərdiləşdirdi. Hər bir xalqın, o cümlədən Azərbaycan və özbəklərin milli folklorundakı janrlar arasında qarşılıqlı təsir və əlaqənin yeni forması meydana gəldi və yaradıcılıq ənənəsinə uyğun olaraq hər iki xalqın şifahi ədəbiyyatında janrlar sistemini yaratdı. Milli yaradıcılığa uyğun olaraq janrlarda fərqlər özünü göstərir.

İkinci – Janrların qarşılıqlı əlaqə və təsiri ilə yanaşı, yaxın ərazilərdə yaşayan xalqların folklor janrları qarşılıqlı əlaqə və təsirə məruz qaldı.

Azərbaycan, yaxud özbək folklorundakı janrlar öz aralarında qarşılıqlı əlaqə və təsirə məruz qaldıqları kimi, bu sənət iki qardaş xalqın milli şifahi söz sənəti kimi formalaşdıqdan sonra da qarşılıqlı əlaqə və təsir fəal şəkildə davam etmişdir. Əgər birinci xüsusiyyət daha qədim dövrləri əhatə edərsə, ikinci xüsusiyyət orta əsrlərdən sonra Azərbaycan-özbək xalqı arasındakı mədəni-iqtisadi əlaqələrin, xüsusən ticarət əlaqələrinin təsiri nəticəsində baş vermişdir.

Azərbaycan və özbək folklorunda janrlar arasındakı əlaqələrin əsas formaları və başlıca şəkilləri, bircə, aşağıdakı cəhətlərlə şərtlənir:

Birincisi: şifahi xalq ədəbiyyatında yeni bir janrın (istər lirik, istərsə də epik növə daxil olan) yaranması üçün müəyyən yaradıcılıq təcrübəsi, yaxud müəyyən bir poetic janrın labüddüyü vacibdir (Azərbaycan-özbək folklorunda lirik növ və onun janrları daha əvvəl olduğundan janrlar arasındakı ilkin qarşılıqlı əlaqə və təsir də lirik növün janrları arasında olmuşdur).

İkincisi: insanın ictimai-siyasi həyatındakı intibahın köhnə janrın tələbləri çərçivəsinə sığa bilməməsi və bununla əlaqədar yeni janrın törəməsi üçün ictimai zərurətin meydana çıxması Köhnə janrla yeni janrın uzun müddət eyni coğrafi ərazidə və ozan-baxışı repertuarında yanaşı yaşaması.

Üçüncüsü: sabit xalq dilinin formalaşması və inkişafı, ayrı-ayrı janrların, yaxud o janrlarda yaranan nümunələrin görüş və etiqadları ilə əlaqəsi.

Dördüncüsü: mövzu, sujet və tematika yaxınlığı ilə bağlı qarşılıqlı əlaqə və təsir.

V.İ.Çiçerovun “К проблеме исторической и жанровой специфики русских былины исторических песен” əsərində göstərdiyi kimi, qarşılıqlı əlaqədə olan bütün janrlar bir-birinə təsir göstərir. Lakin bu təsir “hər bir janrın özünəməxsusluğuna xələl gətirmir”. Rus folklorunda olduğu kimi, Azərbaycan və özbək folklorunda da janrlar arasında nə qədər qarşılıqlı əlaqə və təsir olsa da, hər bir janrın özünəməxsus fərdi xüsusiyyəti var ki, bu başqa bir janrla heç cür eyniləşə bilmir. Hətta qarşılıqlı əlaqə nəticəsində yeni janr yaranır. Lakin yeni yaranan janrın tələbləri yaradıcı janrın tələblərini təkrar etmir. Məsələn, bayatı ilə özbək xalq kuşikləri arasında forma və məzmun baxımından nə qədər bənzərlik olsa da, janr tələbi cəhətdən – qafiyə sistemi, bölgü və s. onlar bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənir.

Beşincisi: janrlar arasındakı qarşılıqlı əlaqə və təsir eyni zamanda forma və şəkillə sıx bağlıdır. Məsələn, forma və şəkil etibarilə, eyni olan holavarla sayaçı söz, yaxud bayatı, özbəklərdəki əmək nəğmələri ilə xalq kuşikləri məzmun etibarilə tamamilə başqadır, bu isə onların janr müxtəlifliyini təyin etməyə əsas verir.

Göründüyü kimi, “bu beş əsas prinsip janr və janrlar sistemini müəyyənləşdirməyə, Azərbaycan və özbək folklorunu daha elmi şəkildə təsnif etməyə imkan verir. Hər bir janrın öz spesifik xüsusiyyətindən danışmadan əvvəl, belə bir cəhətə diqqət yetirmək lazımdır ki, bu gün ayrı-ayrı tədqiqatlarda, dərslər və dərslər vəsaitlərində, hətta antologiyalarda şifahi ədəbiyyatın ayrıca bir sahəsi kimi götürülən uşaq folkloru lirik, epik və dramatik növün janrlarından ibarət bir sıra sahə kimi tədqiq edilir” [2, s.58-64].

Nəticə / Conclusion

“Azərbaycan-özbək folkloru əlaqələri” adlı tədqiqat əsərində “iki qardaş xalqın folklor əlaqələrinin geniş şəkildə öyrənilməsində, şübhəsiz ki, elm üçün əhəmiyyətli olan bir sıra məsələlərin araşdırılmasında, bu xalqların daha qədim dövrlərlə bağlı ədəbi və mədəni əlaqələrinin araşdırılmışdır. Azərbaycan-özbək folklor əlaqələri geniş bir dövrdən bəhs etdiyi kimi, çox zəngin folklor materiallarını da əhatə edir, bu tədqiqatda həmin materialların müəyyən qismindən danışılır. Əsərin məzmunu üç hissədə təqdim olunmuşdur – “Azərbaycan-özbək folklor əlaqələri tarixindən”, “Azərbaycan-özbək folklorunda janrlar sistemi” və “Azərbaycan-özbək folklorunun bədii xüsusiyyətlərinə dair”. Qeyd etdiyimiz bu fəsilləri müəllif üç inkişaf mərhələsinə ayıraraq şərh etmişdir: 1. İbtidai folklor yaradıcılığı. 2. Əsatir dövrü və orta əsr folklor yaradıcılığı. 3. Yeni dövr folklor yaradıcılığı. Əsərdə Azərbaycan-özbək şifahi xalq ədəbiyyatının müxtəlif janrları zəngin faktik materiallar əsasında elmi-nəzəri yaradıcılıq süzgəcindən keçirilmişdir” [3, s.13-14]. Azərbaycan-özbək folklor əlaqələrinin əsas amillərindən sayılan iki xalqın folklor süjetlərində tarixi birliklə bağlı ümumilik məsələsi də təhlil olunmuşdur (*Məqaləni filologiya elmləri doktoru, professor Ülkər Nəbiyeva təqdim etmişdir*).

Ədəbiyyat / References

1. A.Nəbiyev. Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrindən səhifələr. “Dastanda qəhrəman süjetin ənənələri”. Bakı, “Elm”, 1985.
2. A.Nəbiyev. Azərbaycan-özbək folklor əlaqələri. Bakı, “Yazıçı”, 1978.
3. A.Ülvi. Azərbaycan-özbək (cığatay) ədəbi əlaqələri (dövrələr, simalar, janrlar, təmayüllər). Bakı, “Qartal”, 2008.

Общие жанры в Азербайджанско-Узбекском фольклоре

Азад Набиев

Член-корреспондент НАНА

Резюме. Одной из актуальных проблем азербайджанской фольклористики является изучение жанровой системы фольклора тюркских народов, их взаимодействия и форм. Тюркские народы, в том числе азербайджанский и узбекский, имеют богатые фольклорные традиции. В устной литературе этих народов особое внимание привлекают многие сходные, общие сюжеты, мотивы и образы. В статье рассматриваются различные жанры в фольклоре двух народов и их взаимоотношения. А также, в статье, утверждается причина сюжетного сходства в устном творчестве азербайджано-узбекских народов в контексте исторического единства, культурных и социальных связей этих народов.

Ключевые слова: Азербайджанский и узбекский народы, фольклор, жанровая система, взаимодействие, сравнительное исследование, творческий процесс, историческое единство